

הערות על סיבותיו של המרד הגדול ברומי*

אוריאל רפפורט

מן המקובלות הוא, שמכלול של גורמים הוא שהביא להתפרצות המרד של יהודי ארץ-ישראל בשלטון הרומי בשנת 66 לספירה.¹ להלן אנסה לדון בארבעה היבטים הקשורים למרד מבחינה חברתית ופסיכולוגית. לפחות שלושה מהם מקובל לכנות כיום בשם 'פסיכויסטוריים'. ברור, שבחינת הנושא מנקודת-מבט שכזו אין בה חידוש מבחינת העובדות כשלעצמן, אבל היא עשויה, אולי, להרחיב ולהעמיק את הבנתנו באשר לסיבותיו ולרקעו של המרד הגדול. ארבעת היבטים שאדון בהם בקצרה הם:

- א. המרד כגילוי של תוקפנות, כלומר שבמידה מסוימת לפחות הונע המרד על-ידי דחף לא רצוני.
- ב. שאלת ה'ילדות' של המורדים. כלומר, שבשנות ילדותו ונעורו עבר דור המרד, בחלקו לפחות, את 'החוויה' של גזירת קאליגולה.
- ג. תקופת אגריפס הראשון כגורם לתחושת 'קיפוח יחסי' ששררה לאחריה.
- ד. המרד כמהפכה. כלומר, האם ראיית המרד מבחינה טיפולוגית כמהפכה היא נכונה מעיקרה והאם היא תורמת להבנתו.

א. תוקפנות מופיעה בפרט ובחברה בגלל סיבות שונות, שעל מהותן חלוקות הדעות.² עד כמה שיכול לקבוע המחקר, שאינו פסיכולוג במקצועו, מסכימים הכל, מכל מקום, שאחד המניעים

* מאמר זה נכתב בשנת תשל"ז, שבה שהיתי בירושלים כחבר ב'מכון ללימודים מתקדמים' של האוניברסיטה העברית. תודתי נתונה להנהלת המכון על שהומינה אותי ועל תנאי העבודה הנאותים והרוח הטובה שהיו מנת חלקי בשנה זו. תמצית הדברים הושמעה בהרצאה שנשאתי בקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות שנערך בירושלים בחודש אב תשל"ז.

1 'קלוזנר, הסטוריה של הבית השני, ה, ירושלים תשי"א, עמ' 131-137; מ' שטרן, תולדות עם ישראל (עורך ח"ה כן-ששון), א, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 286-290; ש' בארון, היסטוריה חברתית ודתית של עם ישראל, ב, תל-אביב תש"ך, עמ' 128-129; י"ל לויך, 'הקנאים בסוף תקופת בית שני כבעיה היסטוריוגרפית', קתדרה, 1 (אלול תשל"ו), עמ' 45-46. ספרות נוספת בלועזית תוכא במאמרי, 'יחסי יהודים ולא-יהודים בארץ-ישראל והמרד ברומי', העומד להתפרסם בתרביץ, מז/א-ב (תשל"ח), בהערה 1 שם.

2 נושא זה זכה לאחרונה להתעניינות מחדשת, והוויכוח נסב על השאלה עד כמה התוקפנות באדם ובחברה האנושית היא תורשתית ומהוה חלק מן המהות הביולוגית של האדם. על הגישה המצודת בכך ראה: K. Lorenz, *On Aggression*, London 1966. גישה מנוגדת ראה: A. Montagu (ed.), *Man and Aggression*, New-York 1973. ועיי' גם במאמרו השקול והמסכם של N. Tinbergen, 'On War and Peace in Animals and Man', *Science*, 160 (1968), pp. 1411-1418. ועיי' גם: L.S. Wrightsman, *Social Psychology in the Seventies*, Monterey, Calif. 1972, pp. 157-187; E.O. Wilson, *Sociobiology*, Cambridge, Mass. 1975 (12, 11 פרקים)

העיקריים לתוקפנות הוא התסכול, ושקשר זה בין תסכול לתוקפנות מתגלה לא רק בהתנהגותו של הפרט אלא גם בהתנהגותן של חברות.³

קביעה זו משמעותית להבנת התפתחות העניינים שהביאו גם לפרוץ המרד הגדול. אסתפק בנקודה זו בראשי פרקים בלבד, אך מגמת דברי להראות כי מצבם של יהודי ארץ-ישראל היה מצב של תסכול מעיק, אשר בהיותו נמנע פתרון⁴ דחף לתגובה תוקפנית, כלומר למרד.⁵

במכלול הגורמים למרד יש חשיבות מרובה ליחסי השכנות המעוררים ששררו בין יהודים ללא-יהודים בארץ-ישראל.⁶ יחסים מתוחים אלה, שהיו מלווים לא אחת התפרצויות אלימות ושפיכות דמים, תחילתם לכל המאוחר החל מתקופת גזירות אנטיכוס ומרד המקבים. היה זה נושא מרכזי, אשר השלטון הרומי—אף אם נניח שנהג ללא משוא-פנים ביחסו כלפי שני הצדדים הנצים—לא היה מסוגל לפתור. כל פתרון היה פוגע בהכרח בצורה קשה באחד הצדדים, ואילו שמירת המצב הקיים (הסטאטוס קוו) היתה בבחינת הנצחת המתיחות והיריבות בין יהודים ללא-יהודים בארץ-ישראל.

לשון אחרת: העימות העיקרי שהביא למלחמה היהודית-רומית אינו, לעניות דעתי, בין 'ירושלים לרומא', אלא בין תושבי הארץ לבין עצמם—היהודים מכאן והסורים-המיוונים מכאן,⁷ או בדרך המליצה, בין 'ירושלים לקיסריה'.

חומרתו של עימות זה נעוצה בכך, שלא היתה כל אפשרות לפתור אותו בדרך מדינית ובהסכמת שני הצדדים היריבים. המצב שנוצר בעטיו גרם כמובן תסכול מתמיד בקרב הציבור היהודי. לא זו בלבד שציפיות חברתיות, לאומיות ודתיות היו רחוקות ביותר מהישגיד (בין כאיוויים ראצינאליים בין כאיוויים אסחאטולוגיים), אף הציפייה לחיים יהודיים מספקים בארץ-ישראל לא התממשה למעשה. בארץ הקודש התקיימה עבודה זרה, קיום התורה נפגע לא אחת ולא שתיים; בטחון הבעלות והזכות על ארץ-ישראל—לאו דווקא במובן העומד בסתירה לריבונות הרומית—גם הוא היה מעורער (סכסוכי קרקעות; שאלת האזרחות בקיסריה). דומני שדי בכך להבין את מצב התסכול שבו

- 3 ראה, למשל: L.S. Hilgard et al., *Introduction to Psychology*, New York 1971, pp. 318–321; J. Dollard et al., *Frustration and Aggression*, New-Haven 1939. Wrightsman, *loc. cit.*; דומני, שמוחר גם לקבוע, שבמידה מסוימת ובמצבים ידועים יש בחזיונות משיחיים אפוקאליפטיים ביטוי להעתקת תוקפנות (displacement of aggression). ראה באופן כללי: R.J.Z. Werblowski, 'Messianism in Jewish History', in: *Jewish Society through the Ages*, eds. Ben-Sasson & Etinger, New-York 1969, pp. 32–33
- 4 תסכול הוא מצב שבו נשלל מן הסובייקט מימוש ציפיותיו. סילוק הגורם המעכב מבטל את התסכול. התמדתו מקיימת את התסכול ועלולה להביא לתגובה תוקפנית. ראה: רייטסמאן (לעיל, הערה 2). עמ' 166–165.
- 5 מאליו מובן, שכאשר מדובר בהקשר הנדון כאן בתוקפנות בצד היהודי אין בכוונתנו לייחס לכך משמעות משפטית, מוסרית או מדינית כלשהי.
- 6 ראה מאמרי הנזכר לעיל, בהערה 1.
- 7 אפשר אולי לכנות עימות זה בשם עימות טריטוריאלי. יש לכך משמעות בהקשר גנטי-ביולוגי ואף פסיכולוגי, אך לא ניכנס למחלוקות הקיימות בעניין זה. נזכיר כאן רק את הספר הלא-מדעי: R. Ardrey, *Territorial Imperative*, London 1966 והביקורת עליו בספר שבעריכת מונטגיו, שנזכר לעיל, בהערה 2. מכל מקום, ניתן לומר שסכסוכי גבולות וקרקעות בתנאים של גידול דמוגרפי רב ומחסור בקרקע ובלוויית איבה לאומית עזה הם גורמים רבי-משקל בערעור יחסי שכנות בין עמים ושבטים בכל אתר ואתר, והשווה וילסון (לעיל, הערה 2), עמ' 565. על הדין וכן פריטי ביבליוגרפיה כאן ובהערה 2 לעיל אני חייב תודה לידידי פרופ' אייבי נבו.

היו נתונים היהודים, גם בלי להוסיף פירוט של מעשי הנציבים ובלי להדגיש את עוצמת התסכול נוכח רמת-הציפיות הגבוהה של היהודים.⁸

לסיכום: המתיחות והמאבק בין יהודים לגויים, שחיו אלה לצד אלה בארץ-ישראל, נמשכו תקופה ארוכה ולא נמצא להם פתרון. כתוצאה מכך היו יהודי ארץ-ישראל שרויים בתסכול חמור, אשר דחפם בסופו של דבר למרד—כלומר לתגובה תוקפנית. כיוון שמרד זה הונע, בין היתר, גם על-ידי כורח פסיכולוגי-חברתי, יובן מדוע הוא פרץ על אף יחסי הכוחות הבלתי שקולים בין יהודה לרומי ובניגוד לשיקולים של תבונה מדינית והערכה צלולה של סיכוייו.

ב. בשנת 40 לספירה גזר הקיסר הרומי גאיוס קאליגולה להעמיד את פסלו בבית המקדש בירושלים. באותה שנה היה יוסף בן מתתיהו כבן שלוש שנים, ולא נטעה אם נשער, כי רבים אחרים מבין המשתתפים במרד שפרץ כימי דור מאוחר יותר היו אף הם באותה תקופה בשנות ילדותם או נערוֹתם.

גזרת קאליגולה היתה קשה וחמורה ועוררה זעזוע עמוק בלב היהודים. המעשה לא רק סיכן את קדושת המקדש ואת סדרי הפולחן בו באותו זמן, אלא אף העמיד בסימן שאלה את בטחון הפולחן היהודי בחסותה של רומא בכלל.⁹ לא נטעה אם נאמר, כי היה זה האירוע החמור ביותר שידעו היהודים תחת שלטונה של רומי באותם דורות.

ראוי לשים לב, כי רבים מן האנשים שנשאו בבגרותם בעול המלחמה ברומי בשנים 66–70 עברו בצעירותם את החוויה הטראומטית של גזרת קאליגולה. ניתן אולי לשער, כי התחושה שאין ביטחון ליהודים ולקיום דתם תחת שלטונה של רומא, שאין מוצא אחר אלא במרד ושאינ מנוס מהתנגשות גלויה עם רומא, נזרעה בלב רבים מבני דור המרד עוד בצעירותם. מסקנותיה, או רישומה, של 'חוויה' זו עיצבו את עמדתם של אנשים אלה כאשר נעשו בעלי השפעה קובעת כעבור כ-25 שנים.¹⁰

ג. גם לתקופת מלכותו של אגריפס הראשון (החופפת ועוקבת את גזרת הצלם שנגזרה על-ידי קאליגולה) יש תפקיד בהחרפת ההידרדרות במצב בארץ-ישראל בתקופה הסמוכה למרד (44–66 לספירה), בכך שיצרה רמת-ציפיות גבוהה בקרב יהודי ארץ-ישראל. דבר זה עורר בקרב הציבור היהודי את ההרגשה שמצבו גרוע ביותר, ואף מכפי שהיה באמת. הרגשה זו היא תוצאה של ההרעה היחסית במצב היהודים אחרי תקופת ה'אושר' של שלטון אגריפס הראשון. תחושה זו נוהגים לכנות

8 כגדל הפער בין הציפיות למימושן במציאות כן גדל התסכול ועוצמת התהליכים הנובעים ממנו. ראה ורבלובסקי (לעיל, הערה 3), עמ' 32.

9 טאקיטוס, אנאליס, יב, עמ' 54: 'נשאר הפחד שמא מישוהו מן הקיסרים יצוה על אותם דברים עצמם'.

10 'As generations of children come of age, their early experience will in turn influence adult behavior patterns of historical significance'. Kren & Rappoport (eds.), *Varieties of Psychohistory*, New-York 1976, p. 9. על תפקיד 'הצעירים' במרד ראה לויזן (לעיל, הערה 1), עמ' 47–48.

בשם 'קיפוח יחסי'¹¹ ויש בה הכשרת הקרקע להתפרצות תגובה אלימה, כגון מרד. תחושה זו עומדת ברקע של מהפכות ומרידות שונות אחרות ומבהירה כיצד תרם למעשה השיפור הזמני במצב היהודים למרד ולהתמוטטות מערכת הקיום היהודי בארץ-ישראל של אותה תקופה.

ד. הגדרת המרד של יהודי ארץ-ישראל ברומי כ'מהפכה' מצויה בגוונים שונים בספרות המחקר.¹² צידוק לכך יש בעובדה, שלמספר אירועים הקשורים במרד יש מקבילות במהפכות אחרות. או בלשון אחרת: הם מתאימים לסעיפים מסוימים בדגם המהפכני.¹³ כך ניתן להצביע, למשל, על הקצנה בהנהגת המרד, לפחות בחלקו הראשון, על שריפת שטרי חוב (= שמיטת חובות), על שחרור עבדים, על שלטון טרור ועוד.¹⁴ אולם למרות קווי-דמיון אלה או אחרים, יש לסייג גישה זו בכירור ולהיזהר באנאלוגיות כאלה, העוללות להוביל לתפיסה פשטנית של המרד הגדול.

אמנם, אפשר להשתמש במונח מהפכה בתיאור המרד, כפי שנעשה בכמה מקומות, אך יש לזכור, כי מונח זה אינו משקף אלא צדדים מסוימים של המרד, ואף בהם הדמיון מוגבל למדי. הקו המשותף הבולט ביותר הוא כמובן ההיבט החברתי-כלכלי של המרד והמאבק המעמדי המתחולל תוך-כדי ההתקוממות הלאומית. אולם ראוי לשים לב, כי מאבק זה הוא נחלת קבוצה או קבוצות בקרב המורדים, אך אינו ממש מטרם וסיסמה כלל-לאומית ואין בידי המצדדים בו שלטון מלא. לשון אחרת—תהליך הקצנה במישור החברתי אינו מגיע כלל לידי מימוש במאבק על השלטון ביהודה המורדת. יוחנן מגוש-חלב, הנמנה עם 'המתונים יחסית',¹⁵ שומר על מעמדו עד סוף המרד ואף סיעת הקנאים משתלבת בסופו של דבר עם סיעתו של יוחנן, ולא עם זו של שמעון בר-גיורא.¹⁶ גורם קיצוני אחר, הסיקאריים, מאבד הרבה מהשפעתו כבר בשלבים הראשונים של המרד. זאת ועוד: בדברנו על 'קיצוניות' אין הדברים אמורים בקיצוניות בהשקפות חברתיות דווקא. לסיקאריים, הקיצוניים, לא היתה מוטיבאציה חברתית בולטת, כי אם עמדה אנטי-רומית קיצונית

11 L. Stone, 'Theories of Revolution', *World relative deprivation*, וכן ראה: *World*, 18 (1965/66), p. 171 = Idem, *The Causes of the English Revolution 1529-1642*, London D.F. Averle, 'A Note on Relative Deprivation Theory', in: *Millennial Dreams in Action*, ed. S.L. Thrupp, *Comparative Studies in Society and History*, supp. II, 1962, pp. 209-214; T.R. Gurr, *Why Men Rebel*, Princeton 1970, passim. ההגדרה של גור היא: 'Actors' perception of discrepancy between their value expectations and their value capabilities' (p. 24)

12 C. Roth, 'The Jewish Revolt against Rome', *Commentary*, 27 (1959), pp. 513-522, esp. 514. (הניתוח של רות הוא בעקבות הדגם שהציע ברינטון. ראה: C. Brinton, *The Anatomy of Revolution*, New-York 1965, p. 248.

13 I.L. Levine, *Judaism*, 20 (1971), ה'דן בספרו זה של ברינטון, אך בצורה זוהירה הרבה יותר. על דגמים של מהפכות ראה: סטון (לעיל, הערה 11), עמ' 3-25 (ושם ספרות נוספת). על טיפוסים מהפכה ביוון ראה א' פוקס, 'דפוסים וטיפוסים של מהפכה חברתית-כלכלית ביוון מן המאה ה-1 ועד המאה ה-3 לפנה"ס', דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, כרך ה', חוב' 3, ירושלים תשל"ג.

14 על שריפת שטרי החוב ראה מלחמת היהודים, ב, 427; על שחרור עבדים ראה שם, ד, 508; על 'טרור', שם, ד, 326 ואילך.

15 *Encyclopaedia Judaica Year Book*, Jerusalem 1973, s.v. *Zealots* (M. Stern), pp. 147-149

16 מלחמת היהודים, ה, 104-105. לדעת מורטון סמית היו הקנאים עצמם נציגים של 'Palestinian, principally Judean, peasant piety'. ראה: M. Smith, 'Zealots and Sicarii, their Origins and Relation', *Harvard Theological Review*, 64 (1971), p. 19. בניגוד לו סבור שטון (לעיל, הערה 15), עמ' 143, כי כוהני ירושלים הנהיגו את הקנאים.

שהושחתה על עיקרון דתי ועל זיקה להנהגה 'שושלתית' אנטי-רומית מובהקת ואולי גם משיחית.¹⁷ מכל מקום, הסייג העיקרי להשוואה הנזכרת בין המרד ל'מהפכה' הוא בכך, שהמרד הונע על-ידי משבר במצב הקיום הלאומי; דהיינו, התערערות היחסים שבין האומה היהודית לשכניה הלא-יהודים בארץ-ישראל, וכתוצאה מכך באה ההתנגשות עם השלטון הרומי, ששלט בארץ-ישראל. המרד הוא בעיקר התנגשות בין עמים, ומבחינה זו אינו משולב בדגם מהפכני. לא המערכת החברתית ביהודה לכשעצמה היתה מטרת המרד או סיבתו (גם אם 'תרם' מצבה לפרוץ המרד) אלא המצב הלאומי. אמנם, במהלך המרד מתגלה גם השאיפה לשידוד מערכות פנימי, אך זו אינה גורם דומיננטי בו. לעניות דעתי יש אפוא מגרעת בהשוואה כוללת של המרד הגדול ל'דגם מהפכני'. השוואה כוללת כזו יש בה כדי להעלים מעינינו דווקא את המיוחד שבמרד, ועל-ידי כך להרחיק את ההיסטוריון ממטרתו.¹⁸ יחד עם זאת נראה לי, שיש תועלת בשימוש, בחלקים מוגדרים, ב'דגם מהפכני' לבדיקת המרד הגדול, אולם זאת—מתוך גישה אנאליטית. בדיקת אירועים מסוימים במרד תוך כדי השוואתם עם תופעות מסוימות ב'מהפכה' יש בה, אולי, כדי להעמיק את הבנתנו במניעי המרד ובמהלכו.

שחי דוגמאות, שנביא להלן, אפשר שיש בהן להבהיר את כוונתנו:

א. התפתחות כלכלית עשויה להביא למהפכה, כאשר היא נעצרת, או כשחלה בה נסיגה; החסכול נגרם בגלל אי מימושן של הציפיות הכלכליות. הן בימי הורדוס והן בתקופה שאחריו, בחסות ה-Pax Romana, ניתן להצביע על התפתחות כלכלית ניכרת, אם כי אין ידיעותינו מספיקות כדי לדעת מה היה היקפה של התפתחות זו ומה היתה חלוקת הרווחה הכלכלית בקרב השכבות השונות של החברה.¹⁹ מנקודת מבט זו של 'קיפוח יחסי' ניתן להבין כיצד הפריחה הכלכלית לא זו בלבד שלא הביאה לשיפור המצב בארץ, אלא אף גרמה להרעתו, משנעצרה התפתחותה.

ב. על מקומה של תקופת אגריפס הראשון במהלך העניינים בקרב יהודי ארץ-ישראל כבר עמדנו לעיל. דומני שגם היא יכולה לשמש דוגמה לאמור כאן. לסיכום: הקושי עליו הצבענו, שאין להגדיר את המרד כ'מהפכה', מתבהר לאור הקשיים העשויים להתעורר אגב נסיונות לסווגו על-פי 'טיפוסים'.²⁰ ניתן למצוא קווי-דמיון בפרטים, אך אי אפשר לשלבו בדגם כלשהו. אם בכל זאת יוגדר המרד כמהפכה, הרי תהיה זו מהפכה sui generis, כך שממילא יפוג ערכה של האנאלוגיה במידה ניכרת.

17 שם.

18 דומני, שדוגמה לשימוש כזה, מנושא אחר, יכולה לשמש עבודתו של ריבקיין (E. Rivkin), המנסה ללמוד, באמצעות אנאלוגיה ממרד החשמונאים ל'דגם מהפכני', על הבלתי ידוע בהקשר של תקופת החשמונאים. נראה לי, שבאנאלוגיה כשלעצמה יש כדי לסייע להבהרת הידוע, ולא לגילוי הבלתי ידוע. ראה: D. Ellenson, 'Ellis Rivkin and the Problems of Pharisaic History: A Study in Historiography', *Journal of the American Academy of Religion*, 43 (1975), p. 799 et passim. (ושם גם מראי-מקום לעבודותיו של ריבקיין). לאותו עניין ראה גם: M.A. Cohen, 'The Hasmonean Revolution Politically Considered', in: *S.W. Baron Jubilee Volume*, ed. S. Lieberman, Jerusalem 1974, pp. 263–285, esp. 279–280.

19 ברור שהיתה מידה גדולה של אי-צדק בחלוקת העושר, אך דבר זה אינו סותר את עצם ההתפתחות הכלכלית וריבוי ה'עושר' בארץ. ראוי להזכיר בהקשר זה את הפיטורים ההמוניים של פועלים שעסקו בעבודות בניין המקדש, שנעשו בזמן הסמוך למרד. ראה קדמוניות היהודים, כ 219–222.

20 למשל, ששת הטיפוסים שמוכיר טון (לעיל, הערה 11), עמ' 6–8, או המיון לשבעה טיפוסים שמציע פוקס (לעיל, הערה 13), עמ' 58–62.